

Replik på Maja Hagermans genmäle

ANDREAZ WASNIEWSKI*

Uppsala universitet

I min recension av Maja Hagermans biografi om rasbiologen Herman Lundborg i *Historisk tidskrift* 137:1 (2017) lyfte jag fram såväl förtjänster som brister. Det var ingen sågning, men grundtonen var kritisk. Detta ska ses mot bakgrund av att boken genomgående fått goda recensioner, men också att ämnet gör den svårkritiserad – innebörden av det framgår med all tydlighet i slutet av Hagermans genmäle: "Undrande inför recensentens avsikter." Med andra ord, att jag som kritiserar inte kritiserar på grund av sakfrågorna utan av andra (dolda) skäl. Vi noterar, men lämnar detta associationsknep därhän och ser i stället till vad Maja Hagerman anför i sak.

Det är en relativt lång text, där mycket av det som berörs inte omnämns i min recension och som jag för den delen inte har en avvikande åsikt om. Exempelvis att det finns utrymme för mer forskning om rasbiologi och att olika perspektiv behövs. Vid två tillfällen anför Hagerman att hon "då och då också stött på argument [...]" samt "Ibland har jag också stött på synpunkten [...]". Inget av det som följer och bemöts påstås dock i min recension. I stort har jag inte heller en annan uppfattning om den historik som Hagerman lyfter in i genmälet. Men dessa utvecklingar ger en missvisande bild, att exempelvis ingående behandla Herman Lundborgs sympatier för nazismen ger intryck av att jag skulle påstått något annat, vilket inte är fallet (jag skrev inget om frågan).

Recensionen påstås innehålla "flagranta faktafel" och "osakligheter", men ingenstans specificeras dessa. Allt jag påstår har med det diskuterade ämnet att göra och de så kallade faktafelen handlar om att jag gör

* Fil. dr i idé- och lärdoms historia

andra tolkningar. Sammantaget pekar Hagerman ut fem felaktigheter i min recension, vilka jag här avser gå igenom.

De två första gäller vilken tradition Lundborg verkade inom. Vad jag framförde var att "Lundborgs forskning bör snarare förstås mot bakgrund av den fysiska antropologin och dess kriterier på vetenskaplighet än den rasistiska tradition som Gobineau tillhörde". Påståendet var inte generellt utan handlade specifikt om att Lundborg inte använde insamlad data från massmätningar för att tolka människors inre förmågor. Detta erkänner också Hagerman, men tillägger:

Rasläror vore rätt ointressanta om de bara handlade om kroppar. Vem skulle bry sig om att mäta den ena eller andra formen på ett huvud, om man inte anade att den avspeglade något i tänkandet? Huvudformen i sig är ju knappast intressant. Så när man talar om kroppsliga kännetecken är man egentligen intresserad av vilka själsliga egenskaper som kroppar av olika utseenden representerar. [...] Lundborg visar gärna kartor och tabeller över kroppsmått, ögonfärger och hårfärger, och lägger ibland till en slutkläm om den blonda rasens stora kulturella betydelse. Men han överlåter åt andra att sätta ord på de lägre rasernas sämre egenskaper.¹

Hagermans resonemang bygger på vad hon anser borde ha varit intressant, inte på vad som vid tiden ansågs intressant. Och faktum är att det fanns en stor forskningstradition som betonade just det Hagerman avskriver som ointressant: den fysiska antropologin. I kontrast till Hagerman framstår för mig därmed den traditionen som relevant. Inte minst eftersom Lundborg benämnde sin forskning som antropologisk och att de metoder institutet använde hämtades från Rudolf Martins *Lehrbuch der Anthropologie*, vilken kan ses som kulmen för den fysiska antropologin. Där definieras ras helt morfologiskt, utan hänsyn till psykologiska eller mentala egenskaper.² Denna inriktning hade förvisso tappat fäste vid tiden, delvis till följd av utvecklingen av ärftlighetsforskningen och rashygien. Men eftersom den omtalade forskningen

1. Maja Hagerman, *Käraste Herman: Rasbiologen Herman Lundborgs gåta* (Stockholm 2015) s. 265.

2. Detta har framhållits av forskare på området, t.ex. Jon Røyne Kyllingstad, *Kortskaller og langskaller: Fysisk antropologi i Norge og striden om det nordiske herremennesket* (Oslo 2004) s. 77–79. Men det betyder inte att den fysiska antropologin eller Martins metodbok var fri från underliggande rasföreställningar och normer.

av Lundborg i princip helt överrensstämmer med den fysiska antropologin framstår den som en rimlig bakgrund.³ I kontrast till detta betonar Hagerman i genmålet att Lundborg var utbildad psykiatriker, vilket säkerligen inte var obetydligt. Men det kan knappast tillskrivas större vikt än den verksamhet han faktiskt bedrev och att karaktärisera innehållet i en bok som *The Racial Characters of the Swedish Nation* som psykiatriskt vore gravt missvisande.

Ett problem är att äldre rasföreställningar ofta tolkas genom en samtida förståelse av rasism. Det som bryter mot denna förståelse omtolkas, vilket sker i ovan angivna citat från Hagerman. Gobineau överrensstämmer lättare med hur vi tänker oss rasism: en indelning i raser som värderas olika. Onekligen finns uttalanden av svenska rasforskare som påminner om vad Gobineau sagt, och i synnerhet hos tyska rasforskare i början av 1900-talet lyftes Gobineau fram.⁴ Inte heller förnekar jag att Lundborg såg Gobineau som en föregångare – han benämns som ”märkesman” – men det är viktigt att se i vilken bemärkelse. Dennes verk kan beskrivas som en pessimistisk historieteori, där ras utgör grundkategorin. Men det rörde sig aldrig om en rasvetenskaplig ansats utan mer om en ideologi – besläktad med *völkisch* och arianism – vilket Lundborg antyder genom att benämna teorin som ”rasfilosofi”. Han hyllade att Gobineau på ”intuitiv och humanistisk väg” insett ”viktiga rasproblem”.⁵ Det reella inflytandet sträcker sig nog inte mycket längre än så. Gobi-

3. Lundborg skrev andra verk som inte kan karaktäriseras på nämnda sätt, men det är viktigt att inte blanda ihop dem. Ytterst var det underliggande rasbegrepp som Lundborg använde inte antropologiskt utan genealogiskt, vilket ska tolkas i ljuset av ärfthlighetsteorin. Morfologiska data, insamlade i enlighet med fysisk antropologi, användes för att ringa in och identifiera de genealogiskt definierade raserna.

4. Om detta går mycket att säga. Å ena sidan kan inflytandet ifrågasättas, delar av det Gobineau påstod var allmänt i periodens rasistiska diskurs. Gunnar Broberg & Mattias Tydén, ”Eugenics in Sweden: Efficient Care”, i Gunnar Broberg & Nils Roll-Hansen (red.), *Eugenics and the Welfare State: Norway, Sweden, Denmark, and Finland* (East Lansing 2005) s. 81–82. Å andra sidan var Gobineau i någon mån bortglömd tills han, med Lundborgs ord, blev ”återupptäckt” mot slutet av 1800-talet och då i Tyskland. Men vetenskapligheten ifrågasattes av ledande rasforskare, även Lundborg framhåller att Gobineau uppvisar ”ensidighet och dogmatism” samt begick många ”misstag”. Lundborg (1922) s. 99, 101. Det var inte heller medicinskt eller biologiskt orienterade forskare som lyfte fram honom utan språkvetare och konstnärer. Detta ändrades med tiden, och även ledande tyska rasforskare uttryckte stöd för Gobineau. Detta ska ses mot bakgrund av den rasideologiska utvecklingen och inte minst völkischrörelsen och arianismens utbredning i Tyskland. Om detta finns mycket skrivet. En av de bättre studierna är Paul Weindling, *Health, Race and German Politics Between National Unification and Nazism, 1870–1945* (Cambridge 1989).

5. Herman Lundborg, *Rasbiologi och rashygien: Nutida kultur- och rasfrågor i etisk belysning* (Stockholm 1922) s. 96, 100.

neau skrev innan Darwin formulerade sin evolutionsteori, Mendel slog fast ärftlighetsläran och uppkomsten av rasygien. Tillsammans med den antropologiska traditionen ter sig dessa betydligt mer relevanta för att förstå den rasbiologiska forskningen. Givetvis fanns ideologiska och starkt normativa inslag, men rasbiologin kan inte enbart reduceras till en fråga om rasism.⁶

Det tredje påstående Hagerman anser är missvisande handlar om att hon låter citat från andra även representera Lundborgs åsikt. I genmålet förnekas inte detta, tvärtom visar hon att det stämmer. Frågan blir därmed, som jag ser det, i vilken mån detta förfarande är rimligt? Bakgrunden är att Hagerman inte hittar utsagor från Lundborg som styrker hennes tes, varpå hon i stället citerar Nordenstreng (jämför med ovanstående blockcitat). Med argumentet att Lundborg var redaktör för den bok som citatet är hämtat ur tillskrivs Lundborg åsikter som uttryckts i Nordenstrengs bidrag. I genmålet påstås att Nordenstreng medvetet valts av Lundborg eftersom han "var känd för att uttrycka sig frispråkigt nedvärderande om dem [samer]." Om det stämmer att Lundborg beställt en viss åsikt är det givetvis intressant, men det måste beläggas och inte bara antas. I synnerhet eftersom Lundborg och Nordenstreng i många frågor hade skilda åsikter, vilket med tydlighet framgår i förordet till *Europas människoraser och folkslag*:

[Jag] få frambära till prof. Lundborg mina varma och uppriktiga tack för detta vidsynta tillmötesgående [fått låna biblioteket] och för de många påvisningar av nytkomna böcker han har givit mig. Då han mycket väl vet att min åskådning i många viktiga spörsmål i ämnet är en helt annan än hans egen, skulle ingenting ha varit lättare för honom än att portförbjuda en forskare med avvikande åsikter, om han hade varit ogin.⁷

Att den underliggande diskursen var rasistisk innebär inte att alla tyckte lika, inte heller att personerna i alla avseenden var inskränkta. Det är

6. Historikern Mark B. Adams benämner det som en myt att eugeniken var en pseudovetenskap. Vad som vid olika tider ansetts vara vetenskapligt har skiftat, och många rasforskare var förtrogna med relevant forskningsfront och följde normalvetenskapliga krav. Mark B. Adams, "Towards a Comparative History of Eugenics", i Mark B. Adams (red.), *The Wellborn Science: Eugenics in Germany, France, Brazil and Russia* (Oxford 1990).

7. Rolf Nordenstreng, *Europas människoraser och folkslag* (Stockholm 1926) s. v–vi. Notera att boken kom ut samma år som Lundborgs stora rasundersökning.

viktigt se skillnader och inte göra rasism till något enhetligt.

Som en fjärde invändning framhålls att jag felaktigt påstår att många uppgifter inte beläggs och att källor främst anges vid citat. Att noter i huvudsak går till citat kan läsaren lätt kontrollera, likaså att litteraturförteckningen i stort saknar relevant internationell forskning. Men det är inte i sig något problem. Vad jag invände mot var att många uppgifter och resonemang i texten inte beläggs. Exempel är lätt att finna, men nedanstående kan få illustrera även detta.

Den femte invändningen handlar om att jag påstått att biografen innehåller långtgående spekulationer. Jag nämnde några, varav den Hagerman väljer att bemöta gäller hennes påstående att Lundborg, av raskäl, lät sterilisera sin andra hustru samt deras föräktenskaplige son. En del i argumentet är att Lundborg och Maria inte fick fler barn, och spekulationen om sterilisering sägs följa "logiskt". Personligen kan jag tänka mig att det faktum att Lundborg och Maria fyllt 68 respektive 43 vid tiden för giftermålet är av betydelse, vilken förklaring som är mest logisk kan läsaren avgöra. Men detta är bara ett exempel. Det finns också långtgående utläggningar om vad personer tänkte och kände. Om Hilja går att läsa:

Många gånger har hon hört honom tala om ärftlighetens betydelse, och mellan raderna har hon också förstått vad han egentligen anser om släkter som hennes egen. Det har nog hänt, då de varit på tu man hand, att hon snuddat vid tanken på vad som skulle hända om Herman blev ensamstående, om Thyra plötsligt gick bort av sin sviktande hälsa. Skulle Hilja då kunna bli "fly Lundborg"? Förbjuden fantasi, naturligtvis.⁸

Och om när Maria promenerar i staden:

Det är mycket med dessa forskningar som kan göra Maria lite undrande, även om hon känner stor respekt och stolthet för "professorn". [...] Men det är något som inte känns riktigt bra. I bokhandeln LundeQ som ligger tvärs över ån från kontoret finns boken till försäljning, och en del kunder passar på att bläddra till de förbjudna sidorna och kika. Är det bara som hon inbillar sig, att vissa hon möter på gatan tittar på henne, som om de ser rakt igenom hennes kläder? Varför känns

8. Hagerman (2015) s. 146–147.

det som om det här handlar om henne? [...] Lundborg förstår nog inte till en början hur de tittar på Maria. Han märker inte att de faktiskt tittar på honom med.⁹

Liknande skildringar förekommer genom hela boken. Det är antaganden om vad personerna tänkte, kände och gjorde. Hagerman anför att hon anger vad som är ”prövande resonemang” och ”belagda fakta”, men i realiteten glider detta genomgående ihop – där det ovan citerade återfinns finns ingen sådan angivelse. Det är upp till läsaren. Enskilt innebär inte liknande spekulationer nödvändigtvis ett problem, och det kan mycket väl vara så att några stämmer. Det vet vi inte. Men mängden ostyrkta påståenden, samt att alla går i samma riktning, ger ett vinklat helhetsintryck. Detta förstärks av att uppgifter som skulle nyansera eller ge en annan bild inte tas med.

En avslutande reflektion kan vara att det inte är enkelt att skriva om ämnen som rasbiologi utan att bli fördömande. Frågan är om detta är ett problem. Personligen anser jag det. Det råder ingen tvekan om att Hagermans skildring färgas av ett samtidspolitiskt ställningstagande. Jag tror att långtgående förenklingar eller demoniseringar både är kontra-produktiva och skapar skygglappar för den rasism som faktiskt finns. Ett tydligt exempel är det tilltagande inflytandet av det som ofta benämns som etnopluralism, där förnekelsen av att vara en form av rasism bygger på kontrasten till hur rasism vanligen framställs och allmänt uppfattas. Att i historieskrivning likrikta, förenkla och göra rasism till en lättbegriplig nubb spelar detta i händerna.¹⁰

9. Hagerman (2015) s. 286.

10. Ett förtydligande av denna poäng finns i Andreaz Wasniowski, ”Rasismens former: Om vetenskapligt och ideologiskt rastänkande”, i Tobias Hübinette (red.), *Ras och vithet: Svenska rasrelationer i går och idag* (Lund 2017).